DIALEKTIZMLARNING TASNIFI MASALASI: NAZARIY YONDASHUVLAR TAHLILI.

OZODBAYEVA RUXSORA MANSUR QIZI
Urganch tuman 32- maktabning “O‘quvchilar tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha maktab maslahatchisi”
ozodbayevaruxsora@gmail.com
orcid.0009-0003-8034-4697

Dialektizmlarni tasniflash tilshunoslikning yechimini kutayotgan masalalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Tasnifning qiyinligi dialektizmning ikki yoqlama tabiatidan kelib chiqadi: u, bir tomondan, muayyan hudud shevasiga tegishli til birligi, ikkinchi tomondan, adabiy til yoki badiiy matnga nisbatan baholanadigan hodisadir. Shu bois bir xil birlik turli tadqiqotchilar tomonidan turli mezon asosida turlicha guruhlanishi mumkin. Mazkur tezisda dialektizmlarni tasniflashga doir nazariy yondashuvlar qiyoslanadi, tasnif mezonlari aniqlanadi va munozarali masalalar ko‘rsatiladi.

Maqsad - tasnifning yagona emas, balki ko‘p o‘lchovli ekanini asoslash va har bir mezonning qo‘llanish doirasini belgilashdir.

Tasnifni aniqlashtirish uchun avvalo dialektizmni unga yaqin tushunchalardan farqlash lozim. “Dialekt”, “sheva” va “lahja” - hududiy til tizimini bildirsa, “dialektizm” ana shu tizimga xos bo‘lgan, ammo adabiy til yoki badiiy matn tarkibida qo‘llangan alohida unsurni anglatadi. Demak, dialekt - butun, dialektizm esa undan olingan bo‘lak. Bu farqning e’tibordan chetda qolishi tasnifda chalkashlik keltirib chiqaradi. Dialektizm bir qator qardosh hodisalar bilan ham chegaradosh. Regionalizm keng hududda tarqalgani bilan dialektizmdan farq qiladi; so‘zlashuv unsuri (prostorechie) hududga emas, nutq uslubiga bog‘liq; professionalizm muayyan kasb doirasida amal qiladi; arxaizm esa vaqt o‘lchovida eskirgan birlikdir. Bu birliklar ko‘pincha o‘zaro kesishadi: bir so‘z ham hududiy, ham kasbiy belgiga ega bo‘lishi mumkin.

Shu bois tasnifning birinchi vazifasi - dialektizmni qardosh hodisalardan ajratuvchi differensial belgilarni aniqlashdir. Asosiy belgi sifatida hududiy chegaralanganlik va adabiy normaga nisbatan markazdan chetlik olinadi. Aynan shu ikki belgi birgalikda birlikni dialektizm sifatida belgilash imkonini beradi.

Dialektizmlarni tasniflashda uchta asosiy mezon yetakchilik qiladi.

Bu eng keng tarqalgan mezon bo‘lib, dialektizm qaysi til sathiga tegishli ekaniga ko‘ra ajratiladi: fonetik, aksentologik, morfologik, sintaktik, leksik va frazeologik. Mezonning ustunligi aniqligida: har bir birlik o‘z sathiga qarab bir xil o‘lchovda baholanadi.

Bunda dialektizmning adabiy tilda muqobili bor-yo‘qligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Agar muqobil mavjud bo‘lsa, birlik sinonimik dialektizm sifatida, muqobil bo‘lmasa - ekvivalentsiz (etnografik) dialektizm sifatida qaraladi [4].

Dialektizm manbaiga ko‘ra tasniflanadi: tarixiy (arxaik qatlam saqlanishi), areal (qo‘shni til yoki lahja ta’siri) va innovatsion (shevaning ichki rivoji) turlar farqlanadi.

Bu mezonlar bir-birini istisno qilmaydi, balki to‘ldiradi: bitta dialektizm bir vaqtning o‘zida leksik (sath bo‘yicha), ekvivalentsiz (normaga munosabat bo‘yicha) va areal (kelib chiqish bo‘yicha) bo‘lishi mumkin. Shu sababli tasnifni ko‘p o‘lchovli deb qarash metodologik jihatdan asosli.

Til sathi mezoni asosida ajratiladigan asosiy turlar va ularning belgilari quyidagi jadvalda umumlashtiriladi [2].

Dialektizm turi	**Til sathi**	**Asosiy belgisi**	**Adabiy muqobili**
Fonetik	Fonetika	Tovush tarkibi adabiy shakldan farqli	Mavjud (ayni so‘z)
Aksentologik	Fonetika (urg‘u)	Urg‘u o‘rni farqli	Mavjud (ayni so‘z)
Morfologik	Morfologiya	Grammatik shakl, qo‘shimcha farqli	Mavjud (ayni shakl)

Sintaktik	Sintaksis	Birikma yoki gap qurilishi farqli	Mavjud (ayni qurilma)
Leksik (sinonimik)	Leksika	Boshqa o‘zak, lekin ma’no umumiy	Mavjud (sinonim)
Semantik	Leksika	Shakl bir xil, ma’no farqli	Qisman (omonimik)
Etnografik	Leksika	Mahalliy reialiyani atash	Yo‘q (ekvivalentsiz)
Frazeologik	Frazeologiya	Barqaror birikma shevaga xos	Ba’zan mavjud

Jadvaldan ko‘rinadiki, turlar “adabiy muqobil” ustuni bo‘yicha ikki qutbga tortiladi: muqobili mavjud turlar (fonetik, morfologik, leksik) sinonimik munosabatda bo‘lsa, etnografik dialektizm muqobilsiz bo‘lgani uchun alohida o‘rin tutadi. Aynan shu ustun tasnifning nazariy markaziy nuqtasini tashkil etadi.

Til sathi mezoni bo‘yicha ajratilgan turlar ichida leksik dialektizmlar eng murakkab va ko‘p qirrali guruhni tashkil etadi. Shu sababli ular alohida, ichki tasnifni talab qiladi [4]. Leksik dialektizmlar odatda to‘rt kichik turga bo‘linadi.

Aslida leksik dialektizm - adabiy tildagi tushunchani boshqa o‘zak bilan ifodalaydigan birlik. Uning adabiy tilda to‘liq sinonimi mavjud bo‘ladi, farq faqat shaklda.

Leksik-fonetik dialektizm - adabiy so‘z bilan bir xil o‘zakka ega, biroq tovush tarkibida muntazam farq ko‘rsatadigan birlik. Bu tur fonetik dialektizmga yaqin, lekin leksik birlik darajasida qayd etiladi.

Leksik-semantik dialektizm - adabiy so‘z bilan shakli bir xil, ammo ma’nosi boshqacha bo‘lgan birlik. Bunday birliklar matnda yashirin omonimiya hosil qilib, tushunmovchilik manbaiga aylanishi mumkin.

Etnografik dialektizm - mahalliy buyum, kasb-hunar yoki udumni ataydigan, adabiy tilda muqobili yo‘q birlik.

Bu ichki tasnifning nazariy ahamiyati shundaki, u leksik dialektizmlarni yaxlit guruh sifatida emas, balki adabiy til bilan turlicha munosabatda bo‘lgan kichik sinflar sifatida ko‘rishga imkon beradi. Amaliy jihatdan esa bu farqlash lug‘at tuzishda va tarjimada har bir kichik turga mos usul tanlashni osonlashtiradi.

Tasnifning soddaligiga qaramay, bir qancha munozarali masalalar saqlanib qolmoqda.

Etnografik dialektizmning maqomi. Etnografik dialektizm mahalliy buyum, urf-odat yoki tabiiy hodisani ataydi va adabiy tilda muqobilga ega emas. Shu bois ayrim tadqiqotchilar uni dialektizm emas, balki ekvivalentsiz leksika yoki realiya deb hisoblaydi. Bu masala tarjimashunoslik uchun ayniqsa muhim, chunki aynan muqobilsiz birliklar tarjimada eng katta qiyinchilik tug‘diradi [1].

Chegaraviy hodisalar. Dialektizmni qardosh hodisalardan — so‘zlashuv so‘zi, jargon, kasbiy leksika va eskirgan so‘zdan ajratish doim ham oson emas. Masalan, shevada paydo bo‘lib, keyin kasbiy muhitda tarqalgan so‘z ham dialektizm, ham professionalizm belgilarini olishi mumkin [3]. Bunday hollarda bir mezon yetarli bo‘lmaydi.

Statik va dinamik yondashuv. An’anaviy tasnif dialektizmni qat’iy turlarga ajratadi (statik yondashuv). Zamonaviy tilshunoslik esa birlikning maqomi o‘zgarib turishini — shevadan adabiy tilga yoki aksincha o‘tishi mumkinligini e’tiborga oladi (dinamik yondashuv). Shu nuqtai nazardan tasnif qat’iy chegara emas, balki o‘zgaruvchan shkala sifatida tushunilmog‘i lozim [6].

Badiiy matndagi dialektizm. Badiiy asarda dialektizm til birligidan ko‘ra uslubiy vositaga aylanadi: u personaj nutqini individuallashtirish yoki mahalliy kolorit yaratish uchun qo‘llanadi. Shu bois badiiy matndagi dialektizmni sof lingvistik emas, balki funksional-uslubiy mezon asosida tasniflash maqsadga muvofiq [5].

Dialektizmlar tasnifi faqat nazariy masala emas: u bir qancha amaliy sohada bevosita qo‘llanadi.

Leksikografiyada tur belgisi (pometa) lug‘at maqolasining ajralmas qismiga aylanadi. Sheva lug‘atini tuzishda har bir birlikning fonetik, leksik yoki etnografik ekani ko‘rsatilishi foydalanuvchiga uning adabiy til bilan munosabatini anglatadi [2]. Tarjimashunoslikda tasnif tarjima usulini tanlashga asos bo‘ladi. Sinonimik leksik dialektizm adabiy muqobil bilan beriladi, etnografik dialektizm esa ekvivalentsiz bo‘lgani uchun transliteratsiya va izoh, funksional muqobil yoki tasviriy tarjima talab qiladi. Shu sababli etnografik dialektizmlarni badiiy tarjimada qayta yaratish alohida muammo sifatida o‘rganiladi [1]. Badiiy matn tahlilida tasnif personaj nutqini individuallashtirish va mahalliy kolorit yaratish vositalarini aniqlashga yordam beradi. Dialektizm turining funksiyasi bilan bog‘lanishi uslubiy tahlilni aniqlashtiradi [5]. Nihoyat, hududiy va kasbiy leksikani hujjatlashtirishda tasnif material to‘plash va tizimlashtirishning asosiy vositasidir. Masalan, muayyan hudud kasbiy leksikasini o‘rganishda birliklarni turlarga ajratish ularning kelib chiqishi va tarqalishini aniqlashga imkon beradi [3].

Dialektizmlarni tasniflash yagona mezonga bo‘ysunmaydi. Til sathi, adabiy normaga munosabat va kelib chiqish mezonlari bir-birini to‘ldiradi, shu bois tasnif ko‘p o‘lchovli deb qaralmog‘i lozim. Tasnifning markaziy nuqtasini adabiy muqobilning bor-yo‘qligi tashkil etadi: muqobilsiz etnografik dialektizm alohida nazariy va amaliy (tarjimaviy) ahamiyatga ega. Chegaraviy hodisalar va birlik maqomining o‘zgaruvchanligi esa tasnifni qat’iy emas, balki dinamik shkala sifatida tushunishni taqozo etadi. Bundan tashqari, tasnif leksikografiya, tarjima va badiiy matn tahlilida amaliy qiymatga ega bo‘lib, uning aniqligi ushbu sohalardagi natijalar ishonchliligini bevosita ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Egamberganovna R. I. Tarjimada badiiy tasvir vositalarini qayta yaratish muammolari // O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari. — 2025. — B. 736–738.

2. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
3. Shukurjon N. Some facts about professional lexis in Khorezm region // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. — 2015. — No. 5–6. — P. 115–117.
4. Блинова О. И. Русская диалектология. Лексика. — Томск: Изд-во Томского ун-та, 1984.
5. Прохорова В. Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. — М.: Учпедгиз, 1957.
6. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания. — М.: Наука, 1982.